

ר' עוזיאל פוקס

הערות "ביקורתיות" בכתבי האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין

התעוררתי לבדיקת ההערות ה"ביקורתיות" של ר' צדוק כבר לפני כמה שנים, בעקבות הערה קצרה של מו"ר הרב ח"י הדרי: "דבר זה לא מנע ממנו (מר' צדוק, ע"פ) את הדיוק בדרך הנקראת 'מדעית', עיין ישראל קדושים עמ' ד', על הנוסחאות הספרדיות והאשכנזיות שבתלמוד². לאחר מכן מצאתי שאף הר"ש ליברמן כתב ביחס לד' צדוק: "הרב היה מחונן בחוש ביקורתי שלא היה מצוי בין גאוני הדור ההוא"³, והוא הולך ומונה כמה וכמה הערות ביקורתיות שלו.

הבדיקה כללה את כתביו הנדפסים של ר' צדוק; (למעט את "פרי צדיק", שנכתב בידי חסידיו על פי תורות ששמעו ממנו, כנודע).

★

עלינו להבחין בין שני טיפוסים ביקורתיים שונים:

א. אדם המפרש, או הלומד מתוך תפיסה המוגדרת כ"ביקורתית".
ב. אדם המפרש, או הלומד בצורה "תמימה", לא ביקורתית, אך יש בלימודו או בפרשנותו שימוש במתודות "מדעיות", "ביקורתיות" (עי' להלן).

השוני הוא גדול. אצל הפרשן הראשון כל מגמת העיסוק היא ביקורתית. זו מגמה "מחקרית", ולא מגמה "לימודית". לאדם כזה חייב להיות מרחק ממוש

1. השימוש במילה "ביקורת" הוא רק במונח המקובל כיום במדעי הרוח בקשר לפרשנות טקסטים, בעיקר עתיקים, לרוב כאמצעים פילולוגיים והיסטוריים, במנותק מן הפרשנות המסורתית.
  2. שני כהנים גדולים, סיני נז [תשכה] עמ' שז [=קובץ הראי"ה, ירושלים תשכו, עמ' קסה]].
  3. ספרי זוטא, נ"י תשכח, עמ' 3 הע' 3.
  4. רשימת ספריו מצויה בסוף ספרם של ש.ז. שרגאי וא. ביק, בהיכל איזביצא לובלין, עמ' 123-125, ועיי"ש עמ' 111.
- לגבי ספר הזכרונות – זהו ספר על תרי"ג מצוות, שאת חלקו הראשון החל ר' צדוק לכתוב בילדותו (חלק זה נדפס בתרפ"ט בוורשא עם קונטרס משיב הטענה) והוא המשך לכתבו בזקנותו (חלק זה נדפס עם ס' דברי סופרים, לובלין תרע"ג. הציונים לס' הזכרונות מכוונים לחלק זה, אא"כ מצויין אחרת).
5. מובן מאליו כי – כבכל ניתוח טיפולוגי – הטיפוסים כאן הינם אידיאליים. בין שני טיפוסים אלה ישנם גוונים וגוונים. בכל אופן ישנו גם טיפוס שלישי שהוא כעין "רצוא ושוב" בין שני הטיפוסים הנ"ל. אצלו קיים בזמן הלימוד ניתוק מוחלט בין הלומד, חוקר לבין מושא לימודו, כאשר המגע הנפשי, הרוחני בין ה"משכיל" ל"מושכל" קיים רק בעקבות (או: על גבי) הלימוד האוביקטיבי, המנוכר. [מצב זה הפוך מן המצב אותו מבקש הלל צייטלין למצוא אצל חוקרי הדת, שם הוא מבקש מחקר אוביקטיבי לאחר הדבקות הדתית, עי' בספרו בין שני העולמות, עמ' 9 ואילך].

לימודו. אין הוא יכול להיות מעורב ישירות בחומר, מחקרו צריך להיות משוחרר לחלוטין מדעות קודמות, ללא פניות ומתוך נכונות לקבל כל מסקנה העולה מן המחקר.

הלומד השני, ה"תמים" אינו חוקר ביקורתי. למרות שהוא יודע להשתמש בכלי מחקר המוגדרים ל"ביקורתיים", אין אלה לגביו אלא דרך פרשנית מסוימת, אחת מתוך רבות. לומד ופרשן שכזה יכולים להשתמש בחדא מחתא בדרך לימוד "ביקורתית" ודרשנית, בדרך בלשנית ובדרך המבוססת על גימטריאות ונוטריקונים מבלי לחוש שיש בכך סתירה. ההפנמה של הדרך הביקורתית, ההופכת את הלומד לחוקר, למבקר, היא הבלד ב"עצם". כמות השימוש בדרך הביקורתית, ובעיקר ההכפפות לדרך זו הופכים אותה לאיכות שונה. הלימוד והטיפול הלומד משתנים לחלוטין.

מבחינה זו מגוחך להתייחס לרוב חכמי ישראל מן הדורות שעברו כאל לומדים (או: חוקרים) "ביקורתיים". גם לגבי ה"ביקורתיים" שבהם לא היתה ה"ביקורת" אלא כלי פרשני, אחד מני רבים, המעוגן היטב בעולם רוחני דתי – לא ביקורתי, ולעיתים אף, בעולם מיסטי-קבלי.

ר' צדוק בוודאי שייך לקטיגוריה זו. כל המדפדף בספריו חש באמונה העולה מהם, ולא באוירה ביקורתית, מנוכרת. ר' צדוק היה מצוי בהויה היהודית-רבנית-מסורתית שאפיינה את מזרח אירופה במאה שעברה, הן בתחום ההלכתי והן בתחום ההגותי. אין בדבריו שמץ של מגמות משכיליות או מגמות ביקורתיות.

6. עי' למשל במאמרו של ב' דה פריס על ר"צ דינר (בהקדמת חידושי הריצ"ד), הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 31]: "...אך לפעמים מתקבל הרושם, שבתמימותו [=של דינר, ע"פ] בטוח היה, שאין כאן שום בעייה ושאינן לו אלא דרך לימוד משלו, אמנם מנוגדת לפילפול ולשיטות המקובלות. אך דרך לימוד ליגאלית לגמרי ושאלה הרמב"ם... הלך לפעמים בדרך זו. כאן נתחלפו לו דרך לימוד פשטנית והגיזנית, ועמדה עצמאית יותר כלפי הסוגיה הבבלית – בשעה שיש מקורות גלויים בירושלמי או במדרשי הלכה, כפי שמתגלה מתוך היד החזקה – בדרך ביקורתית היסטורית...".

7. כמדומה, שדוגמא אופיינית של חכם שהפכוהו ל"חוקר תלמודי" הוא הגר"א. עי' למשל ל' גינצבורג, פירושים וחידושים לירושלמי, מבוא עמ' קכו. אכן, כבר נזרר בכך רע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד עמ' 530: "ברם התענינותו של הגר"א בתלמוד ירושלמי נובעת מן גישתו הביקורתית – אם מותר לומר כך – לספרות התלמוד". וע"ע ע' אטקס, "הגר"א וההשכלה – תדמית ומציאות", פרקים בתולדות החברה היהודית, לכבוד י' כץ, ירושלים תשמ"ט, עמ' קצב ואילך.

8. דוגמא טיפוסית היא התנגדותו לשינוי הלכות וגזרות דרבנן בעקבות שינויי הזמנים "...כי כל דברי חז"ל באיסורים שזכרו וכ"ש שלמדום מן המקרא הם חיים וקיימים לעד ולעולם ואין לתלות היתרו בשינוי הזמנים" – ספר הזכרונות לו ע"ג. וע"ע תפארת צבי ח ע"ג.

9. אף אחת מן העמדות שקובע ע' אטקס [לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה], תרביץ נז, תשמח, עמ' 98-99] כמאפיינות את ההשכלה אינה מקובלת על ר' צדוק. ניסיתי לראות אם יש בכתביו הוד לקריאה בכתבים של משכילים או של אנשי חכמת ישראל והעלתי חרס ביד.

אמנם מצאתי שימוש רב בספרי הראשונים שנדפסו בזמנו, שחלקם נדפסו ע"י משכילים

נהפוך הוא, הוא מבקר את האבן עזרא על שהוא מבקר את חז"ל¹⁰, הוא תוקף את ר"י אברבנאל במצאו אצלו דברים הקרובים לביקורת המקראי, הוא שופך קיתונות של רותחין על "המלעיגים על דברי חז"ל"¹¹, וגם בפסיקת ההלכה שלו אין הוא נוטה ממסורת הפסיקה המקובלת של האחרונים¹².

גישתו הלא ביקורתית עולה בבירור גם מתוך הנחות היסוד הפרשניות שלו: מתוך היחס לתושבע"פ בכלל (עי' להלן), מתוך העדר הבחנה חד משמעית בין מקורות שונים (פירושים חסידיים-דרשניים למקורות חז"ל¹³, פירוש דברי חז"ל ע"פ הזוהר¹⁴), ומתוך הנסיון לתת משמעות גם לדברים הנראים מקריים בספרות התלמודית¹⁵ (משמעות זו באה לידי ביטוי במציאת טעמים למיקומן של אגדות

(למשל. פי הראב"ד לתורת כהנים שנדפס ע"י אייזיק הירש וייס. עי' תפארת צבי ח"ב מו ע"א). דבר קיצוני קצת יותר מצוי שם בדף סא ע"ב, ובו מצוטטים דברי החכם הרפורמי הקיצוני ר' קירכהיים (שמו אינו נזכר). בפירושו למסכת כותים. ועל כך כותב ר' צדוק: "וכ' דברים כמלעיג עדי"ח וכאלו הם לא עמרו על אמיתות כונת ד' ר"ח לפי שלא ידעו הך בדייתא כמו שיעו"ש בד' והלך בד' פריצי זמנינו ההולכים בשרירות לבם לכתוב נגד ד' רז"ל...".

10. עי' שיחת מלאכי השרת יח ע"ב: "וראיתי להראב"ע כתב... ואני אומר אל תשים לכך אל דברי החכם ודברי הגאון הם דברי רז"ל ולפלא בעיני על החכם הזה שהביא הדברים בשם גאון ולא בשם רז"ל ואם בעבור ההעלם והלא דרכו לבלתי נשוא פנים גם לחז"ל שארי לי מארז"ל. ועי' אור זרוע לצדיק כה ע"ג.

11. אור זרוע לצדיק כה ע"ב: "וראיתי למהרי"א בהקדמה [=לס' יהושע, ע"פ] כתב וכאשר עיינתי בפסוקים ראיתי הדעת הזוה שיהושע כתב ספרו רחוק מאוד כו' ומפני זה כולו חשבתי אני שיהושע לא כתב ספרו אבל שמאל הנביא כתבו ע"ב... הנה לא אכחד כי היטב חרה לי עליו ז"ל בזה ששכח את מי הוא מדבר וחשב כאלו ידבר עם חביריו ואשר למדו אתו יחד בבית הספר אחד... ושכח כי את חז"ל בעלי התלמוד הוא מתחרה אפר [צי"ל: אשר, ע"פ] כל דבריהם כגחלי אש... ואיך יערב לכב אנוש בשכלו להשיג עליהם...". [עם זאת משתמש ר' צדוק בהקדמה זו, עי' קומץ המנחה לו ע"ב].

12. עי' שיחת מלאכי השרת יח ע"ב: "ואין רצוני להאריך בזה ולפרשם כי לא באנו להשיב לאותם המלעיגים על דברי חז"ל ובלתי מאמינים בחכמת החכמים ז"ל... ואין אנו אחראים לשוטים שקלקלו וכפרו בתורה שבע"פ שכבר אירע כן בימי בית שני בכת הצדוקים ועדין מרקד השטן בינינו ה' ישלח עזרו ויכלה קוצים מכרמו". ועיי"ש לג ע"ג-ע"ד: "מכאן מצאו קצת מפקרים מקום לאמר כי שמות המלאכים מחדש בידם מבבל מה שקבלו מן הבבליים והפרסיים אשר הם שנהגו בזה וישראל קבלו מהם. והוסיפו פשע ורשע בדברים כאלו אשר אין אנו רשאים להשיב עליהם כלל כמשפט לאפיקורסי ישראל...".

13. מובן שעניין זה בא לידי ביטוי בכתביו ההלכתיים. עי' תפארת צבי (חידושים ליו"ד. בילגורוי 1909) כא ע"ד: "...אלא שאיני כדאי לחלוק ארמ"א במקום שכל אחרונים שתקו ליי"; שם לו ע"א: "אלא שאין לנו להרים ראש כנגד הש"ע וכל האחרונים", ועוד.

14. עי' למשל רסיסי לילה סט ע"ב; פד ע"ד.

15. עי' למשל פוקד עקרים כב ע"ב; לפשרה בין התלמוד לבין תורת הנסתר עי' רסיסי לילה סג ע"א; ליקוטי מאמרים פ ע"א.

16. הנסיון למצוא משמעות במה שנראה מקרי יסודו בתפיסה שאין דברים מקריים בעולם בכלל ולא בס' התלמודית בפרט ובכך שיש בס' התלמודית התגלות של תושבע"פ (ועי' הערה 20).

שונות בתלמודי, במציאת טעמים למספר הפרקים של המסכתות¹⁵, ואפילו במציאת טעם למספר הסימן שבו מופיע עניין מסוים בשולחן ערוך¹⁶.

לאמור, העובדה שגישתו אינה ביקורתית, אוביקטיבית, עולה באופן ברור ביותר מתוך התייחסותו לתורה שבע"פ. גישתו – למרות החידוש שבה – נטועה במסורת. אאריך בכך מחמת חשיבות העניין.

ר' צדוק מתיחס להבדל שבין התורה שבעל פה לתורה שבכתב כאל הבדל מהותי. לדבריו, התורה שבע"פ – שלא כתורה שבכתב – היא "חכמה אנושית". אמנם, אין ר' צדוק מתכוין למונח המקובל של מילים אלה¹⁷: אלא לקול חוזרי¹⁸ מקולו

לתפיסה זו יש השלכה גם בתחום הפרשני של התלמוד: "וידוע דאפי' הסי' דגמרא וההוא אמינא הנדחה הוא אמת גי' מצד דדבר שאינו – לא נזכר בתלמוד שהוא תורת אמת ודבר שאינו אמת אינו תורה..." – תקנת השבין פא ע"ד. ועיי' ש מט ע"ד; פוקד עקרים טז ע"ב; דובר צדק נג ע"ג; ישראל קדושים כא ע"א; דברי סופרים ז ע"ד (עיי' ש!). וע"ע תקנת השבין מח ע"ב; מחשבות חרוץ צו ע"א.

17. ישראל קדושים כד ע"ב: "...וקיבלתי דכל המאמרים בגמ' אע"פ שכפי הפשט נ' דנמשלו אנב גררא מ"מ על האמת יש להם שייכות גמור להמקום שנקבעו שם". וע"ע צדקת הצדיק לא ע"א; רסיסי לילה נח ע"א.

18. דובר צדק מד ע"א: "וכל מס' ע"ז הוא לברר הביורורים וההבדלים שבין ישראל לעכו"ם ולכך היא חמשה פרקים כנגד חמשה חומשי תורה".

19. מחשבות חרוץ נו ע"ג: "ונראה לי דסימנא מלתא הוא מה שנודמן לבעלי הטור וש"ע לכתוב מצוה זו [=כתיבת ס"ת, ע"פ] בסימן ע"ר, וכבר העיר בתומים בקיצור תקפו כהן על הלש' דמאחר שנתקבל בכל ישראל ודאי רוח ד' דבר בו והכל בכתב מיד ד' עליו השכיל אף מה שהוא לא כיון כלל לזה ע"ש, וכן בזה הגם דהם ודאי לא כיונו בכך מ"מ מאחר שמלאכת שמים הצליח בידם להתקבל לפסק עד שכל דבריהם אצלנו תורה שלימה ובכלל התורה שבע"פ נוכל לרמוז בהם גם מה שלא כיונו בכלל תורה שבע"פ... ולא בא שום דבר על צד המקרה וההזדמן...". וע"ע דובר צדק מז ע"ב: "ליכא מידי בזה"ק דלא רמיזו בתלמוד וחמש פרקי ספרא דצניעותא רמוזים בחמשה פרקי מס' תמיד...".

20. עי' למשל אור זרוע לצדיק, דף ח ע"ד: "...ועוד טובן שגלו בתושבע"פ את הסתום בתורה שבכתב בענין... והנה אדום הוא ההפוך מתורה שבע"פ כמו שנאמר והאבדתי חכמים מאדום ש"מ שיש בהם כמו שאמרו ז"ל, והיינו שאמרים ידם רמה בחכמות אנושיות ותורה שבע"פ גם היא חכמה אנושיות שנבעה מלכות בני אדם אבל מלכות שלימות אשר כל ישעם וחפצם לעשות רצון קונם ומכירים כי הוא הנותן חכמה בלבם...". (וע"ע רסיסי לילה דף מו ע"ד). וכעיי' ברסיסי לילה, דף פב ע"א: "...ובו הוא עיקר ההבדל בין חכמת ישראל לחכמת או"ה בענין התחלת המצאת החכמה, שאצל או"ה גם זה מלבם מתחכמים איך להמציא חכמות וע"כ הכל הבל, אבל בני" כל חכמתם הוא מהש"ת ומתורתו שהוא היסוד לכל חכמת תושבע"פ". וע"ע אור זרוע לצדיק דף ה ע"א; ז ע"א: יא ע"ב; פוקד עקרים ה ע"א; כג ע"ד; רסיסי לילה ז ע"ד; מב ע"א; נח ע"ד; סד ע"ב-ע"ג; קומץ המנחה מ ע"ד; דברי סופרים יג ע"ג ועוד.

נראה לי שיש קשר הדוק בין תפיסת התושבע"פ של ר' צדוק לבין אותו "דטרמיניזם" שמקובל לראות בדברי רבו, הארמור"ר מאיזביצא. בשניהם מוצגים מושגים אנושיים (רצון, חכמה אנושית) ושניהם נשללים מתוך תפיסה שהכל הוא למעשה חלק מן האלוקות. (ועיי' י' וייס, תורת הדטרמיניזם הדתי לר' יוסף מרדכי ליינר מאיזביצא, ספר היובל ל' בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 447 ואילך).

21. עי' דובר צדק עב ע"ב: "...אבל חכמי ישראל החכמה נובעת מלב עצמם רק שהוא קלא

וחכמתו של הקב"ה, לחכמה שהקב"ה נוטע בלבבות בני אדם. את חכמה זו ניתן להשיג רק מתוך הזדהות והתבטלות²², מתוך ידיעה שאין זו ידיעה מנוכרת, אלא הד של חכמת נותן התורה. מובן מאליו שבגישה כזו אין מקום לגישה ביקורתית, הרואה את מושא הלימוד כאוביקט מנוכר.

[בקשר לתפיסת התושבע"פ של ר' צדוק יש להעמיד על כך שלדבריו אין התורה שבעל פה מסורה כולה ע"פ אלא שיש בה פיתוח, כנ"ל, של חכמי ישראל. עיקרה של התחלה זו בימי אנשי כנה"ג²³, פיתוחה הגדול בתקופת ר' עקיבא, שהוא לדבריו "סוד תורה שבע"פ"²⁴ וסיום התגלותה עם חתימת התלמוד הבבלי²⁵. כאמור, רואה ר' צדוק גם תורה "אנושית" זו כהתגלות. אע"פ ש"משכיליות" וביקורת אין כאן – גישה מהפכנית, המנוגדת לשיטת (רוב) הראשונים יש כאן²⁶].

למרות זאת יש אצל ר' צדוק עיון ודקדוק "שלא היה מצוי אצל גאוני הדור ההוא" בתחומים המוגדרים כיום כ"מדעיים": עיון מדוקדק בנוסח (דבר שאינו מיוחד לר' צדוק אלא בכמותו ובשיטתיותו) הן בתחום של ביקורת הנוסח²⁷ והן בתחום של

- דהברא מקול השי"ת דע"י קול השי"ת נולד בהם אותו קול דבריו חכמה... ובכלל התושבע"כ הוא קול השי"ת... והתושבע"פ הוא הקלא דהברא מקול דתושב"כ.
22. ע"י למשל ליקוטי מאמרים מה ע"ב-ע"ד.
  23. ע"י למשל אור זרוע לצדיק ה ע"א; רסיסי לילה מב ע"א.
  24. ע"י למשל ליקוטי מאמרים מא ע"ב.
  25. רסיסי לילה פג ע"א. [השוה לנפש החיים, סוף שער א. לגבי משמעות החתימה של התלמוד הבבלי. ע"י ש"ז הבלין, "על החתימה הספרותית", מחקרים בספרות התלמודית (לכבוד שאול ליברמן). ירושלים תשמ"ג, בעיקר בעמ' 162 ואילך].
  26. משיטה זו מוסברת היטב תופעת המחלוקת במשנה ובתלמודים שעליהם הקשו כל מבקרי התושבע"פ מימי הקראים ואילך. ע"י פוקד עקרים כג ע"ד: "וע"כ יש מחלוקת בתושבע"פ זה מצד חכמתו משיג בע"א והכל דא"ח כי אין דעתן של בנ"א דומה ול"ז וכך ברא השי" חילוק בהשגת חכמה של התחתונים...". [וע"י בהרחבה בענין זה מש"כ י ברנדס, חוקיו ומשפטיו לישראל, כתלנו יב [תשמז], ובפרט בהערות 2, 10].
  27. איני מונה כרוכלא את כל מאות המקומות בהם יש התיחסות לענייני נוסח בכתביו, אעמיד רק על מאפיינים מרכזיים.
    - א. תיקוני נוסח. למשל קומץ המנחה ז ע"ג: "במדרש קרח סי"ת שיש בה רע"ח פרשיות [ט"ס וצ"ל רפט פרשיות ור"ל...]. או למשל במשיב צדק כח ע"ג: "...והקרוב בעיני דמלות דבר אחר... ט"ס וצ"ל רב אמר שכן הוא בירושלמי בשם רב, והיה כתוב בר"ת ר"א ברי"ש ונחלף לפני איזה מעתיק בטעות הר' בדי' והבין שהוא ר"ת דבר אחר...". וע"ע שו"ת בד"ן טומאת אוהל כב ע"א: "זכורר בעיני דמלת בעינא לה ט"ס וצ"ל נמי לא והבקי בכת"י קדמונים ידע דבקל להתחלף נ' ב' ומ' בע' לפני איזה מעתיק והבא אחריו הוסיף ניקוד על מלת בע"י לסימן ר"ת ונשתבשו הספרים ע"י זה. תיקונים כעין אלה יש למכביר.
    - ב. ר' צדוק נעזר בראשונים באופן שיטתי לבירור הנוסח. ע"י למשל משיב צדק ב ע"ג. [כמו"כ השתמש בעין יעקב והבחין (האם באופן שיטתי?) בטיבם של הדפוסים הראשונים של ספר זה, ע"י תקנת השבין נב ע"א].
    - ג. ר' צדוק השתמש בדקדוקי סופרים. ע"י משיב צדק כ ע"ד; שו"ת בד"ן טומאת אוהל כ"א ע"ב; שם מד ע"א.
    - ד. ר' צדוק השתמש בכמה ספרים ישנים וכת"י. ע"י תקנת השבין סג ע"א (סמ"ק כת"י ישן ע"ק משנת ק"ט): שם עה ע"ב (רא"ש דפוס ישן); [כ"י של ספרי (?)] – ע"י ישראל קדושים

חקר הנוסח²⁸, הפרדה מסוימת בין המקורות התלמודיים²⁹, שימוש נרחב ב'כללים התלמוד'³⁰ קביעת כללים מתודולוגיים בספרות התלמודית³¹, קביעת כללים מתודולוגיים בדברי הראשונים³² והאחרונים³³, תיקון דברי אחרונים ע"פ דברי

- י ע"ג); שו"ת בד"ן תומאת אהל כו ע"א (רמב"ם דפוס ו' רפ"ד); תפארת צבי ט ע"א (גליין כתי"י ישן על הרוקח שבידו).
28. בחקר הנוסח הכונה לבדיקת הנוסחאות מתוך מתן לגיטימציה לנוסחאות השוות. הדוגמא הבולטת ביותר היא טיפולו בברייתא דרבי פנחס בן יאיר, הנלווה לסוף משנת סוטה. עי' ישראל קדושים ג ע"ד ואילך, בד"ן שיטתי זה קבע (בעקבות הראשונים) ש"אין להגיה הספרים בקל כ"כ", ולכן הוא מסרב להעדיף את נוסח הירושלמי על פני נוסח הבבלי; הפריר בין נוסח עין יעקב והרי"ף, שהם נוסח ספרד, לבין נוסחות הספרים שלנו, שהם נוסחת אשכנז (לברייתא זו ע"ע תקנת השבין לד ע"א; דובר צדק כה ע"ב). וע"ע פ"צ ח"א, ר"ח כסלו ס"ו ז: "שני הגירסאות אמיתיים". במקומות מסוימים מתלבט ר' צדוק בין נוסחאות של מקבילות בתוך הספרות התלמודית, עי' למשל תקנת השבין עח ע"ב (סדע"ר, תוספתא, בבלי).
29. עי' למשל בהערה הקודמת. ועי' תקנת השבין סב ע"א-ע"ב, פירוש הירושלמי בניגוד לבבלי, תוך תמיחה על מפרשי הירושלמי שנדחקו לפרשו אליבא דהבבלי; משיב צדק ג ע"א, הבחנה בין שיטת המדרשים שהיא שיטת א"י לבין שיטת התלמוד הבבלי, ועוד.
30. איני מפרט את כל הכללים המתודולוגיים, הפרשניים וההלכתיים שבהם משתמש ר' צדוק. ראוי לציון דיונו הארוך בכלל "הלכה כבתראי מאביי ורבא", האם אביי ורבא עצמם נחשבים כבתראי או לא, עי' אור זרוע לצדיק לג ע"א (וע"ע תפארת צבי לו ע"ב; דובר צדק צג ע"ג).
31. בהוספות ללבושי צדקה דף כב ע"א קובע ר' צדוק כי המשנה והתלמוד משתמשים בפסוקים לשם קישוט לשוני אף כשאין זיכה לתוכן הפסוק; קובע שרוב ה"הלכתא" שבתלמוד הם מאחרוני האמוראים "ככל סתם דגמ" (משיב צדק ג ע"ב, והשוה ד' הלבני, מקורות ומסורות לס' מועד, עמ' 6 ואילך); "דרך התחומא בכמה דוכתי כן לפתוח בילמדנו דלא שייך לענין המקרא דפתח ורק אח"כ מסיים לעניינו" (שם, שם ע"ד); "יודוע דרך חז"ל לחשוב בכל דבר עד המחצה כמתחיל ומאחר המחצה כגמור" (קומץ המנחה טו ע"ד); "ויש הרבה בירושלמי דמקשה ונשאר בקושי ולא מתרץ כידוע לרגיל בו" (תפארת צבי נט ע"ב).
- בתפארת צבי, ח"ב, עמ' 122 כולל ר' צדוק את הכלל המפורסם לגבי דרך התוספתא: "דרך התוספתא כ"פ להתחיל לשון המשנה ומתחיל ואין גומר וחסר מלת כו' והוא כמו הציונים שבגמ' על איזה מלות מלשון המשנה ומפ' עלה וכן הדיא בברי' ציון על לשון המשנה". בכך כיון לדברי רבנו תם, ועי' ר"ש ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 21; מבוא לתוספתא כפשוטה, סדר זרעים, עמ' כב.
32. בשו"ת בד"ן תומאת אהל טו ע"ד מדייק ר' צדוק – שלא כאחרונים – ממקום שהמרדכי מאריך ומבאר: "דכל דבריו שם קיצור פסקי דינים להלכה... ולא כתב שם טעם וראה ומה ראה להוסיף בזה ולהביא ראייה ולתקן"; הרמב"ם השתמש גם בדברי הגאונים להלכה (אור זרוע לצדיק מא ע"ג); הרא"ש נגדר אחרי לשון התוספות למרות שהיה לו נוסח שונה בתלמוד (תפארת צבי מד ע"ב); דרך הרשב"א בתשובותיו ללבן את הענין מכל צדדיו (תפא"צ סה ע"ד); רש"י נגדר בפירושי מילים בעניני זרעים וטהרות אחרי הערוך (שו"ת בד"ן תומאת אהל ו ע"א); דרך הר"ש ועוד ראשונים להעתיק דברי קודמיהם מבלי לציין את מקורם (שם ט"ו ע"א); משיב צדק ט"ז ע"ג: "והנה ידוע דגאון סתם שמביאים הראשונים כוונתם לרב האי גאון"; לגבי הרמב"ם הוא כותב "...ובאמת אין לנו לחפש הוכחות על זה בתלמוד כי ידוע מה שכתב הרמב"ם יראה לי מסתברא לי מדנפשי הכי" (ס' הזכרונות, ורשה תרפט, כ ע"ב; קונטרס משיב הטענה, עב ע"ב); לגבי

ראשונים ואחרונים שהם לא הכירו³⁴, הערות ביבליוגרפיות שונות³⁵, זיהוי מחברים של ספרים שיוחסו בטעות למחבר אחר³⁶, ועוד הערות מסוגים שונים³⁷.

- בעל הילקוט שמעוני הוא כותב: "ונראה דהי' לפניו ב' הנוסחות ודרכו בכמה דוכתי להעתיק הנוסחות השונות" – שו"ת בדין טומאת אהל מא ע"א. ושם מ"ב ע"ב כתב: "...דהקרב בעיני שבעל הילקוט הוסיף זה בעצמו מלשון התור"כ מתוך המכילתא".
33. דרך הפוסקים להשמיע אף דברים המפורשים במקרא (לבושי צדקה ו ע"א); אין להקשות על הגר"א מדברי הראשונים שדרכו לקבוע דרך לעצמו (שו"ת בדין טומאת אהל ח' ע"ג).
34. עי' משיב צדק כב ע"ב (מעיר על דברי האחרונים שלא הכירו את חי' הריטב"א); שם כד ע"ד (מצטט דיוק של הברכי יוסף והקרן נתנאל בדברי רש"י "והם לא ראו פרס הגדול לרש"י ואנו זכינו לאורו ושם זכיתי למצוא מפורש..."); לבושי צדקה יד ע"א (בעל הלבוש לא הכיר את דרכי משה לרמ"א); שם טו ע"א (משיג על הש"ך מכה העובדה שהוא לא ראה תשובת רשב"א במקורה, אלא מכילי שני).
35. הלכות בשו"ע שאין להם מוצא בבית יוסף יתכן שנלקחו מבדק הבית למרן, אלא שהספר שלפנינו חסר (לבושי צדקה כב ע"א); ספר הלכות גדולות שבידינו משובש, ועדיף להסתמך על נוסח הראשונים המצטטים אותו (תפארת צבי יז ע"א); בעל הכרתי ופילתי השתמש בפרי"ח (תפארת צבי נ ע"ד); האחרונים מכנים את הגהות הסמ"ק בשם סמ"ק (שם צא ע"ד); פירוש המשנה שר"י בעל התוס' מצטט יתכן שהוא פירוש הר"י מסימפונט (שו"ת בדין טומאת אהל יד ע"ד); פירוש המהר"ם הנדפס לנגעים אינו שלם (וציטוטי התו"ט משלימים אותו) כיון שהוא כולל רק את ההוספות של המהר"ם בעת תפיסתו במגדל (שם ג ע"א, יז ע"ג); ועי' שו"ת בדין טומאת אהל מז ע"ד, הבחנה בין מהדורה קמא ובתרא של פיה"מ לרמב"ם.
36. במקורות הבאים מציין ר' צדוק לספרים שיחס מחבריהם מסופק או מוטעה:
- א. תשובות הרשב"א המיוחסות על ידי הב"י לרמב"ן (תפארת צבי סה ע"ד).
- ב. לגבי ספר הפרדס המיוחס לרש"י הוא כותב "והגם לדעתי ברור מכמה ראיות דאין ספר זהו מרש"י עצמו וכניכר ג"כ מתוכו בכמה דוכתי וכן מביא כמה פעמים מרבינו שלמה והוא רש"י, וגם מלשונו ניכר למבין שאינו כסגנון לשון רש"י כלל מ"מ תלמידיו יסדהו..." (משיב צדק כד ע"א).
- ג. הוא דוחה את יחוס חידושי שבת לריטב"א: "ובחידושים המיוחסים להריטב"א – אך לדעתי חי' אלו הם להר"ן כמו שנתברר אצלי מכ"מ שם וכמה הוכחות לזה... וכן נהירנא שראיתי בחבור אחד חדש ע"מ סנהדרין מאחד מחכמי תוגרמא שמו פני מבין שכ' ג"כ על חי' ריטב"א שבת שאינו מהריטב"א רק מהר"ן (תפארת צבי ח"ב נה ע"ב (ועיי"ש ע"ד). וכן הוא דן בזה בשו"ת טומאת אהל ושם הוא מציין לפני מבין דף קצד ע"ב. (והשוה ש' אידלברג, סיני מ' (תשי"ז) מו הע' 13). ועי' תפארת צבי ח"ב נה ע"ד: "גם בחידושים המיוחסים להר"ן (אבל באמת אינם לו כי חי' הר"ן שבת הם המיוחסים להריטב"א כמש"ל וגם מתוכו ניכר מתוכם שאינם לו אבל הם לחכם מחכמי פרובינציע כמדומה דע"כ מביא תדיר מפ"י הר"י יונתן הוא מלוגיל שבפרובינציע ואינו מחכם ספרדי כלל כפי השערת. ועכ"פ זה ברור בעיני שאינו להר"ן..."). (והשוה סיכומו של ל"א פלדמן לענין, במבואו לפירוש הר"ן על התורה, עמ' 54-56).
- ד. הוא מסתייג מייחוס המפרש לנזיר לרש"י (שו"ת בדין טומאת אוהל כב ע"א).
- ה. לדבריו חידושי סוכה לרשב"א הם לריטב"א "וככתוב בתחילת החידושין, וטעות הוא מה שייחס המדפיס בשער הספר כולם להרשב"א. וכן כתב מהר"ר חיים יוסף דוד אולאי..." (קונטרס משיב הטענה, דף נט; ועי' תפארת צבי ח"ב מז ע"ג; נח ע"ג).
- ו. בשו"ת בדין טומאת אהל מב ע"ד הוא מוכיח כי הרמב"ם קורא לספרי זוטא "מכילתא" (ושם ל' ע"ב הוא מביא מן הרא"ש שמצטט ס"ז בשם תור"כ, עיי"ש). ולהלן הוא מונה את הראשונים המצטטים מן הס"ז ואת דרך ציטוטם.

כמו כן יש אצל ר"צ התעניינות בתחומים שמחוץ לד' אמות של הלכה: פילוסופיה של חכמי ישראל בימה"ב³⁷, מדעי הטבע (מתמטיקה, גיאומטריה³⁸,

ז. שם בדף כו ע"ב-ע"ג מנויה רשימה של יחוסי ספרים: תוס' שאנץ על מס' עדויות (כיון שהוא מצטט ראב"ד, והשוה י' ליפשיץ, מבוא לתוספות שאנץ לסנהדרין, עמ' 26 ואילך).

פירוש הר"ש משאנץ על תו"כ אינו לר"ש [ועי' ר"ש ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 3 הע' 3]. הוא מציין לציטוטי הראב"ד בתוספות [מתוך רשימת רעק"א בגליונו בתענית כה, והוא מוסיף עליה] ומעמיד על כך שבמסכתות שבהן מצטטים תוספות את הראב"ד התוספות הן מאוחרות: תוס' תענית הן המאוחרות ביותר [והשוה א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 615-616], תוספות יומא הן למהר"מ מרוטנברג [וכן כתב אורבך שם, עמ' 610], תוספות ע"ז הן מרבינו פרץ [אורבך שם, עמ' 654 כתב שהם לתלמיד רבינו פרץ], לגבי תוספות מעילה הוא משער שהם מתלמידי ר"מ מאיבירא [ועי' לעומת זאת אורבך שם, עמ' 673].

ח. התשובה שבשו"ת מהר"י ברונא סי' רמו [רמח במהד' הרשלה] כתשובה שאינה של מהר"ב (תפארת צבי ח"ב ד ע"א).

ט. זיהוי תשובת רשב"א שבב"י כתשובת הר"ש משאנץ ע"פ מקבילות (תפארת צבי כג ע"ב).

ספרי קבלה

א. הוא מסתייג מייחוס ספר התמונה "המיוחס לר' ישמעאל כהן גדול" (שיחת מלאכי השרת מ ע"א).

ב. לגבי ספר מעין חכמה המיוחס למרע"ה הוא מציין "וכמדומה בעיני דחובר בימי אחרוני הגאונים או סמוך להם...".

ג. לגבי ספר רזיאל המיוחס לאדם הראשון הוא קובע: "...חברו בעל הרוקח וכמ"ש בהקדמת הספר שהוא ה' חתום בו ושקיבל מעשה מרכבה מר"י החסיד שקיבל מאביו כו' ומלשון שקיבל כו', מבואר שהוא המחבר לא כמו שחשב בעל ההקדמה שהוא המעתיק, והרואה בפנים הספר בענייני המוסר שורש חסידות ויראת ה' כו' ימצא דברים ככתבן וכלשונם בספר הרוקח וכן ניכר בכמה מקומות שהוא חברו...".

37. עי' למשל משיב צדק י ע"ד, שם מובאים דברי הריטב"א המציין לסי' המדע לרמב"ם וע"כ

הוא מעיר "וכפי הנראה שכיון לדבריו בהלכות ממרים הנ"ל ואגב שיטפיה כתב בס' המדע..."; שם יח ע"א, הוא מתקן מראה מקום בדברי החתם סופר תוך הסבר כיצד

נוצרה הטעות; "ועיין בספר ברית מנוחה מעתיק מלשון החכם והוא התנא ר"ש בן יוחאי יעו"ש בכמה מקומות פירש כן ובכל מקום הוא כסגנון לשון הזוהר שלפנינו אלא שלא

נמצא בספר הזוהר לפנינו" (שיחת מלאכי השרת מא ע"א); באגרת לאדמו"ר מראדזין

(נדפסה לאחר ס' תקנת השבין, פה ע"א ואילך) הוא מברר את התרגומים השונים לשמות האלוקות וההויה באונקלוס. לשם כך הוא משתמש בדפוסים ישנים והוא מברר את כל

יוצאי הדופן בתרגום [עי' לאחרונה מש"כ בענין זה ר"ב פון, "פרשגן", מוריה שנה שש עשרה, גליון ז-ח (שבט תשמ"ט) עמ' פז-פח]; ועי' ישראל קדושים לב ע"ד על הוספת

הברייתא דרפב"י לסוף משנת סוטה, ועוד הרבה.

38. הוא מצטט את רב סעדיה בס' האמונות (ליקוטי מאמרים קה ע"ג); את הרמב"ם במו"נ (במקומות רבים, עי' למשל אור זרוע לצדק י ע"ב ואילך; באגרת לאדמו"ר מראדזין,

תקנת השבין פו ע"ב); את מפרשי המו"נ (רש"ט, נרבוני – עי' אור זרוע לצדק כג ע"ד); את שמונה פרקים לרמב"ם (דובר צדק מז ע"ג); את הכוזרי (דובר צדק כח ע"ג). נראה לי

שלא הכיר ספרי פילוסופיה כללית באופן ישיר, למרות דבריו: "...כאשר ראיתי במוסרי הפילוסופים שהם חכמי או"ה ובמאמרים המשובחים והמסולתים שבהם..." (פרקד עקרים ד ע"ב), שכן בהמשך דבריו הוא מצטט "וקדמוני המתפלספים מבני העתיקו

תכונה⁴⁰, ועודי⁴¹ ודקדוק עברי⁴², אך כבגישה המסורתית רואה ר"צ את חכמות אלה כ"רקחות וטבחות" לתורה⁴³. העיסוק בהן אינו לשמן אלא לשם הבנת התורה. דבר

- מאמר חכם או"ה הנזכר כאילו הוא דבר חכמה באמר...". ונראה שמשם מקורו. לגבי יחסו לפילוסופיה. ביחס לכמה עניינים הוא מקבל את מסקנותיה (כמו למשל יחסו החד משמעו ליחוד השם ולשלילת ההגשמה, עי' אור זרוע לצדיק כ ע"ג; ס' הזכרונות כח ע"ב). בדברים אחרים הוא רואה את הפילוסופיה כלבוש היצוני לחכמות הפנימיות (למשל ליקוטי מאמרים קד ע"ב). ועי' ס' הזכרונות, ורשה תרפ"ט, מו ע"א: "ואין צריך למה שנתייגעו הראשונים ז"ל... להביא מופתים על מציאות הבורא... ועיין בספרתם שהאריכו... והלכו בזה בעקבות אריסטו ימ"ש...". בין כך ובין כך הוא מתנגד ללימוד פילוסופיה לנערים. לדבריו הדבר מזיק לאמונה ולא מחזק אותה כפי שיש טוענים. עי' ס' הזכרונות כה ע"ג; ליקוטי מאמרים קיט ע"א.
39. בהקדמה לספר שיחת מלאכי השרת כותב המהדיר: "וגם תלי"ת יש תחת ידי כמה חיבורים... וגם איזה קובצים בחכמת התכונה ובחכמת האלגברה וההנדסה שכתב בכתי"ק בשנת ת"ר...". ועי' דובר צדק ח ע"ג: "...והם נגד ד' המספרים הנ"ל שהם ד' שמות הידועים לחכמי ההנדסה שהם נקודה קו ושטח וגשם"; קומץ המנחה יא ע"א: "בחשבונות יש חשבון השקר שאינו יכול להגיע לאמת אלא כשיתפוס כמה שקרים מקודם והם דרך להגיע ע"י לאמת...".
40. עי' בתחילת ההערה הקודמת. בס' הזכרונות ורשה תרפ"ט, כו ע"א ואילך יש דיון והסבר ארוך בעניני תכונה (ביחס לקידוש החדש), וגם בקונטרס משיב הטענה (הנדפס בס' הנ"ל יש דיון נרחב בכך. באוצר המלך ה ע"א מציין ש"פילוסופי זמנינו... מצאו מחדש כוכב אחד אוראנוס שמו...".
41. תקנת השבין נא ע"א: "ונראה שטעם דרך שכיבתו על בטנו בפשוט לפי מה שראיתי בספר אוצר החיים ובפירושו דברי הרמב"ם שהוא עוזר ומסייע העיכול"; דובר צדק עב ע"א: "כידוע בחכמת הטבע שבמקום אשר יפסוק הקול ויפגוש באיזה דבר קשה הקול מכה בו וחוזר ומשמיע קול הברה כאותו קול. וחכמי הטבע בנו מגדלים שיהיו מחזירים הקולות זה לזה"; שם צד ע"ג: "וכן הרופאים יכירו מקרי הגוף מהשתן ג"כ כי הוא תמצית המתמזה מכל הגוף כמו טיפת זרע"; קומץ המנחה א ע"א: "מחלוקת פילוסופים הקדמונים אם זיקי הראות יוצאים אל המוחש או שצורת המוחש נכנסת אל העין".
42. עי' אור זרוע לצדיק טו ע"ג; כ"א ע"ב ואילך (קונטרס בענין חילופי עיצורים ושימושי האותיות); לה ע"ג (הערה שהמילה 'מדינה' מובנה גם; עיר); תפארת צבי מג ע"ד (כיווץ = קיבוץ); תפארת צבי ח"ב עמ' 9 ("ובאמת פרוודור בלשון יוני פי' שוה לבית החיצון בלה"ק... וגם בלא"ה בכמה מקומות תמצא במשנה דזימנין אמר אותה מלה בלשה"ק דזימנין בארמי דזימנין ביוני"); ישראל קדושים נה ע"ב ("ופרוז ג"כ לשון פרוץ בחילוף ז' בצ' כמו עלז עלץ..."). ועוד.
43. עי' בהקדמת המהדיר לשיחת מלאכי השרת: "ופ"א בימי חורפו אמר רבינו הק' ז"ל להחסיד... שעיסוקו בחכמות ומדעים שהם לרקחות ולטבחות לתוה"ק הי' רק במקום ובזמן שאין רשאי להרהר בד"ת...". והדברים עולים להדיא מאופי שימושו בידיעות אלה להבנת התורה או להסברים רוחניים שונים. אופייני הדבר, שבמקום של התנגשות בין "חכמות או"ה" לבין התלמוד הוא כותב: "ובאמת אומר אני כי גם אם נראה מופתי חכמי האומות ויהיו נראים חזקים, כל שנמצא משמעות מדברי חכמינו ז"ל הקדושים היפך דעתם לא נאבה להם ולא נשמע להם, אבל נעמול ונטריח לדחות מופתיהם ואם לא נמצא הנה לא נחשוד... אבל נאמין כי דברי רז"ל כנים" (משיב הטענה, סה ע"א, ועיי"ש סח ע"ב). ועי' תפארת צבי טו ע"ב לענין ערעור על דברי חכמים בענין הנדסי, ועיי"ש ח"ב מו ע"ג בו דוחה ר' צדוק את דברי הגאונים שלא קבלו את דעת חז"ל בענין אסטרונומי.

זה מתאפיין גם במקורות הידע שלו שהיו ככל הנראה ספרי סיכום בעברית, דוגמת ספר הברית ומעשה טוביה⁴⁴.

לגבי תפיסת ההיסטוריה של ר' צדוק: למעשה אין תפיסתו אלא תפיסה היסטוריוסופית, שאין בה מקום למקרויות⁴⁵, ושבה אירועי העבר מובנים מתוך רבדים רעיוניים-רוחניים. שיטה זו קשורה לתפיסתו הכללית, שבה אין מקום למקרויות, והיא מוצגת אצלו כ"מהלך" חסידי⁴⁶. עם זאת ביחס לפרטים היסטוריים שונים, מצויה אצלו עין בוחנת הנעזרת בבקיאות מופלגת ובחריפות.

הוא מעיר לגבי סדר דורות של התנאים והאמוראים⁴⁷, בנעוריו חיבר ספר על הביורגריה של חכמים המוזכרים בתנ"ך ושל חכמי ישראל בימי הביניים⁴⁸, וכן פזורות בספריו הערות שונות במקצוע זה⁴⁹. במקום אחד אף מצוי תיאור ארוך של תהליך הדפסת ספרי הקבלה של האר"י על הקשיים והאיסורים שהיו קשורים בכך⁵⁰. עם זאת ברור שגישתו אינה "היסטורית" במונח שמקובל במחקר ההיסטוריה המודרני⁵¹.

44. תפארת צבי נב ע"ד: "...דנהירנא כד הוינא טליא מס' הברית... מביא להכדור הנזרק מכלי תותח הוא ממחר מהלכו כשיעור פרסה א' במשך ח' מינוטין..."; תפארת צבי ח"ב כד ע"א: ועי' בס' מעשה טובי' מרפואות שהאריך אודותם"; כן השתמש בס' אוצר החיים, עי' תקנת השבין נא ע"א. נראה לי שגם שאר הידיעות המצוינות בהערות הקודמות שאובות מספרים אלה, אך הדבר צריך בדקה. [לגבי זיקתו של ר' נחמן מברסלב לס' הברית, עי' מ' פיקאז', חסידות ברסלב, עמ' 193-196].

45. עי' לעיל סוף הע' 16.

46. עי' הר"י הדרי, פורים במשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין, סיני מו, [תשכ] עמ' שו; שיר של יום בתורת ר' צדוק הכהן, סיני נג [תשכג]. עמ' עה; שני כהנים גדולים, קובץ הראיה, עמ' קסג ואילך. לדוגמאות בעלמא: בכמה מקומות מתיחס ר' צדוק להבדל בין בני בבל לבני א"י, בדיון זה הוא עוסק בשינויים פיזיים, שינויי מאכל, דרכי לימוד ועוד. עי' למשל שיחת מלאכי השרת ד' ע"ג; הריונים ההיסטוריוסופיים על החגים ברסיסי לילה, ועוד.

47. בישראל קדושים יח ע"ד מצוי דיון לגבי זמנו של ר' פנחס בן יאיר; אור זרוע לצדיק לו ע"ג על זמנו של רבן יוחנן בן זכאי; שם מא ע"ד הוא מסיק שהיו שני אמוראים בשם ר' חייא בר אבא [דיוק שאינו הכרחי].

48. תחילתם של שני ספרים אלה נתפרסמו בסיני כא, תשכו עמ' א-כה. ועי' למשל משיב צדק כד ע"ד-כה ע"א, בו מצוטטת פסקה מס' הפרדס ור' צדוק משלים הערות על החכמים הנזכרים שם.

49. תקנת השבין יב ע"ב ("והנה הלל היפך עזרא ואנשי כנה"ג ששקדו להוסיף סייגות והזהירו על זה"; שם כח ע"א (הערה לגבי שכיחות השמות שמעון בא"י ויוסף בבבל); בס' הזכרונות ישנה הפרדה ביקורתית מובהקת בין סוגי הקבלה השונים ובין הסגנונות השונים של ספרי הקבלה, עיי"ש לד ע"ב ואילך; בס' הזכרונות, ורשה תרפט, כד ע"ד הוא מקשה על דברי הרמב"ם שבניי הובטחו שלעולם ארץ ישראל לא תעזב מיהודים "וכדומה שבספרי הקורות נזכר כמה פעמים שלא הי' שום יהודי בארץ ישראל..."; בתפארת צבי ח"ב עמ' 121 הוא מעדיף מסורת של הירושלמי על פני זו של הבבלי "כיון דהפלוגתא הוא בדבר הנעשה בא"י" (עיי"ש).

50. עי' ס' הזכרונות, ל ע"ג ואילך.

51. יש לו הנחות מוקדמות בגישתו לפירוש מאמרים היסטוריים בתלמוד, עי' למשל שיחת מלאכי השרת לג ע"ג-ע"ד (התנגדות לפירוש "שמות המלאכים עלו בידם מבבל"

ניתן לסכם, כי למרות שר' צדוק אינו חכם "ביקורת" מן הסוג המאפיין "משכילים" או חוקרים מודרניים, פזורות אצלו הערות "ביקורתיות" בשפע. לשם דיוק בקביעה זו יש צורך בהגדרה מדויקת מהי "ביקורת", מהם התחומים שבהם "הביקורת" היא תוצר לוואי של לימוד "תמים" ומהם התחומים שמהם תוגדר כחורגת מלימוד שכזה, מה הסיבה לכך שבמסגרת הלימוד ה"תמים" יש חכמים בעלי נטיה "ביקורתית", בניגוד לחכמים אחרים ועוד. הגדרות אלה יצאו ללמד גם על הרמזים ל"ביקורת המקרא" שבתלמוד, על הגישה הביקורתית של גאוני בבל לנוסח התלמוד ולבעיות עריכה שלו, על בעית בקורת המקרא של הראב"ע, על גישה ביקורתית כללית אצל ראשונים ואחרונים אחרים, ועוד. והמלאכה מרובה.

כמתכוין להשפעה בבליית או פרסית); היסטוריה מעורבת אצלו במסורות חסידיות (למשל, רסיסי לילה סב ע"ב: "וקיבלתי דהסנהדרין וכל אנשי כנה"ג שבאותו דור ידעו האמת שהוא רק גזירה לפנים ולא עשו חשבון מזה כלל ורק מרדכי דנעלם ממנו הוא שזעק והזעיק על הענין כך שמעת"י).